

MAARTEN VAN

HEERMS

KERCK

W BOOKS

ILJA M. VELDMAN

Maarten
van Heemskerck
1498-1574

Ilja M. Veldman

Met een bijdrage van
Mireille te Marvelde en
Jessica Roeders

STEDEL'JK
MUSEUM
ALKMAAR

W BOOKS

1498	Wordt geboren in Heemskerk als zoon van Jacob Willemsz van Veen en zijn vrouw Guurt (of Gerritje).	1538-1541	Werkt aan de dubbele luiken bij de <i>Kruisiging</i> van Jan van Scorel op het hoogaltaar in de Amsterdamse Oude Kerk; het geheel gaat in de Beeldenstorm van 1566 verloren.
ca. 1510/1511-1513/1514	Is in de leer bij Cornelis Willemsz in Haarlem.	1538-1543	Werkt aan het <i>Laurentiusaltaarstuk</i> voor het hoogaltaar in de Alkmaarse Grote of Sint-Laurenskerk (afb. 6.1 en 6.2).
ca. 1514	Begint vermoedelijk in dit jaar een tweede leertijd bij Jan Lucasz in Delft; onderneemt daarna hoogstwaarschijnlijk een studiereis door de zuidelijke provincies van de Nederlanden.	1540	Zijn moeder sterft en wordt in of bij de Haarlemse Sint-Bavokerk begraven.
1527-1529	Is medewerker van Jan van Scorel in Haarlem (na 1 mei 1527).	1543	Huwt in het voorjaar Marie Jacobsdr de Coninck; zij sterft anderhalf jaar later, op 25 oktober 1544, in het kraambed, samen met de baby.
1529	Is wellicht werkzaam in de werkplaats van Jacob Cornelisz in Amsterdam; schildert een Amsterdams koopmansechtpaar (afb. 2.18a-b; cat.nrs. 3a-b).	1544	Schildert een memorietafel voor Jan Drenckwaert en Margaretha van Baertwijck (<i>Ecce Homo- of Drenckwaerttriptiek</i> , afb. 5.1 en 5.12; cat.nr. 95); deze wordt opgesteld in de Augustijnenkerk te Dordrecht.
1530	Schrijft zich als meester in bij het Haarlemse Sint-Lucasgilde; vanaf dit moment signeert en dateert hij zijn werk en noemt hij zich 'Van Heemskerck'. Woont in huis bij Pieter Jan Foppesz en Alijdt van Beresteyn aan de Damstraat bij het Spaarne en schildert een portret van hun gezin (afb. 3.1).	1545	Ontvangt van de stad Haarlem een bijdrage voor het ontwerpen van een glasraam in de kerk van het Karmelietenklooster.
1532	Schildert een portret van zijn vader Jacob Willemsz van Veen (afb. 1.1; cat.nr. 82) en het grote werk <i>De heilige Lucas schildert de Madonna</i> (afb. 3.21a-b; cat.nrs. 41a-b); het laatste wordt voltooid op 23 mei, en is een afscheidscadeau aan het Haarlemse Sint-Lucasgilde.	1545-1546	Woont als weduwnaar in huis bij Albrecht Claesz Raet, de voormalige stadssecretaris van Haarlem. Schildert <i>Venus waarschuwt Amor</i> (afb. 9.15), waarschijnlijk voor Reinout III van Brederode in Vianen.
1532-1536/1537	Verblijft in Rome (vanaf begin juli 1532).	1547	Begin van de samenwerking met Dirck Volkertsz Coornhert en de productie van talloze hout-sneden, etsen en gravures.
1535	Heemskercks vader sterft op 16 september en wordt op het kerkhof van Heemskerk begraven.	1547	Ontvangt van de stad Haarlem een vergoeding voor het ontwerpen van een loterijaffiche dat door Dirck Volkertsz Coornhert in hout wordt gesneden; het affiche wordt uiteindelijk niet gedrukt.
1535-1536	Maakt schilderijen voor Rodolfo Pio da Carpi in Rome, onder andere <i>Fantasielandschap met de ontvoering van Helena</i> (afb. 4.23).	1549	Werkt aan van de zijluiken van het <i>Drapeniersaltaarstuk</i> voor de Haarlemse Sint-Bavokerk (afb. 5.14a-b en 5.17; cat.nrs. 44a-b). Is regent van het Haarlemse Leprozenhuis.
1538	Maakt twee schilderijen in opdracht van markiezin Mencia de Mendoza, de echtgenote van Hendrik III van Nassau in Breda; deze gaan bij een schipbreuk verloren.	1549	Koopt in maart een huis in de Lange Begijnestraat in Haarlem.

ca. 1550	Gaat een tweede huwelijk aan, met Marietje Gerritsdr.	1561	Wordt op 27 augustus benoemd tot lid van de Haarlemse vroedschap, een positie die hij tot 22 augustus 1572 bekleedt. Is op 12 januari peter bij de doop van een dochter van Cornelis van Beresteyn en Catharina van Outschooten.
1550-1551	Leverd een schilderij aan het Delftse Sint-Lucasgilde, hoogstwaarschijnlijk <i>De heilige Lucas schildert de Madonna</i> (afb. 10.8; cat.nr. 88).		Schildert <i>Vulcanus ontdekt het overspel van Venus en Mars</i> (afb. 9.16) en <i>Momus bekritiseert de creaties van de goden</i> (afb. 9.17).
1551-1552	Is vinder (vice-voorzitter) van het Haarlemse Sint-Lucasgilde.	1562-1572	Hadrianus Junius schrijft Latijnse verzen voor zijn prenten. Is opnieuw kerkvoogd van de Sint-Bavokerk te Haarlem.
1553-1559	Is kerkvoogd van de Sint-Bavokerk te Haarlem.		
1553	Schildert zijn <i>Zelfportret met Colosseum</i> op 55-jarige leeftijd (afb. 9.1; cat.nr. 35).	1565	Schildert <i>De mens op zijn sterfbed</i> (afb. 11.17), dat zijn vriend Jacob Rauwaert van hem koopt.
1553-1570	Hieronymus Cock geeft in Antwerpen het merendeel van zijn prenten uit.	1566	Schildert de <i>Bewening</i> (afb. 10.24; cat.nr. 38) voor het Sint-Agathaklooster in Delft. Tijdens de Beeldenstorm in de tweede helft van dat jaar gaan veel van zijn altaarstukken en memorietafels in de kerken van Amsterdam en andere plaatsen in Holland verloren.
1554	Wordt verkozen tot deken (voorzitter) van het Sint-Lucasgilde.	1570	Richt op het graf van zijn vader in Heemskerck een monument op. Ontwerpt de Kleine Houtpoort die op de verdedigingswal van Haarlem wordt gebouwd. Krijgt van de stad Haarlem voor de rest van zijn leven vrijstelling van stedelijke belastingen wegens zijn verdiensten op het gebied van de schilderkunst én zijn maatschappelijke betrokkenheid.
1556	Verkoopt in mei zijn huis aan de Lange Begijnestraat en verhuist naar een dubbel woonhuis aan het Donkere Spaarne, eigendom van zijn schoonmoeder; vanaf 1559 wordt Heemskerck als eigenaar vermeld; in 1561 krijgen hij en zijn vrouw de beschikking over beide huizen; zijn weduwe verkoopt de panden in mei 1580.		
1558	Richt samen met zijn vrouw op 16 april een stichting op die arme meisjes een bruidsschat verschaft (het zogenoemde bruidenfonds).	1572	Stelt op 31 mei zijn testament op en laat dat op 18 oktober bekrachtigen; wijzigt het nog eenmaal op 8 mei 1573.
1559-1560	Schildert twee grote drieluiken, <i>Ecce Homo-triptiek</i> (afb. 10.15 en 10.16; cat.nr. 47) en <i>Triptiek met de Graflegging</i> (afb. 10.17 en 10.18), waarschijnlijk voor de Delftse Martha- of Heilige Grafkapel.	1572-1573	Belegering van Haarlem door het regeringsleger van don Fadrique; wegens ziekte krijgt Heemskerck van het stadsbestuur toestemming om de stad te verlaten en bij Jacob Rauwaert in Amsterdam in te trekken.
1560	Einde van de samenwerking met Coornhert, die notaris en stadssecretaris wordt en een boekdrukkerij gaat opzetten; Philips Galle neemt diens taak over als graveur van Heemskercks prenten.	1573	Keert terug naar Haarlem na de overgave op 13 juli; leent op 28 augustus samen met andere vermogende burgers 150.000 gulden aan de stad om plundering te voorkomen.
		1574	Sterft op 1 oktober op de leeftijd van 76 jaar en wordt in de Sint-Bavokerk te Haarlem begraven.

1498

1.

Afkomst en opleiding

1527

De familie Van Veen en het dorp Heemskerk

Maarten van Heemskerck werd in 1498 in Heemskerk geboren als zoon van Jacob Willemsz van Veen en zijn vrouw Guurt (of Gerritje). Maarten had één broer, Willem Jacobsz, en twee zusters, Neeltje en Gerritje. Zelf werd hij Martinus gedoopt. Ofwel dat was de naam van zijn grootvader van moederskant, ofwel hij werd op 11 november geboren, de feestdag van Sint Maarten – een van de belangrijkste heiligen in het noorden van Holland, waar het feest nog steeds wordt gevierd. De kunstenaar spelde zijn voornaam afwisselend als Martinus, Maertynus, Martyen, Martijn, Merten of Marten – een vaste spelling van de eigen naam was toen nog niet gebruikelijk. De naam Maarten, die in deze publicatie consequent gebruikt zal worden, is de moderne spelling van de naam Marten die kunstenaarsbiograaf Karel van Mander in zijn *Schilder-boeck* (1604) aanhield.

Heemskerk was in die tijd een boerendorp in Kennemerland, ongeveer zeventien kilometer boven Haarlem gelegen. In 1514 kende het dorp slechts 76 haardsteden (huizen of boerderijen); in de nabije omgeving stond ook een aantal adellijke huizen en kastelen. Maartens grootvader is waarschijnlijk te identificeren met Willem van Veen, een van de vier schepenen die in 1501 getuigen waren bij het opmaken van het testament van Claas III van Assendelft en Alijt van Kijffhoeck, de bewoners van kasteel Assumburg bij Heemskerk.¹ Volgens Van Mander was Jacob Willemsz van Veen een landman of boer ('huysman oft bouwer'). Hij en zijn gezin leefden van de akkerbouw en veeteelt, maar omdat de familie wat land bezat behoorde hij wel tot de elite van het dorp. Maartens moeder beschikte in 1535, na het overlijden van haar man, in het dorp over twee stukken grond van ongeveer 23,8 hectare groot.² De vier kinderen erfden na de dood van hun moeder ook stukken land van hun voorouders.³

Op grond van Van Manders levensbeschrijving is het beeld ontstaan dat Maarten van eenvoudige boerenafkomst was en met grote tegenzin op de boerderij van zijn vader werkte. Volgens de schrijver zou de vader zijn zoon na een leertijd bij een Haarlemse schilder naar de boerderij hebben teruggehaald en was de jongen toen met een emmer melk op het hoofd expres tegen een boomtak aangelopen, zodat de melk werd vermorst.

Toen zijn vader hem met een stuk hout achterna rende om hem een pak rammel te geven, verborg de jongen zich in een hooiberg. De volgende dag zou hij van zijn moeder een knapzak en wat geld hebben gekregen en naar Delft zijn gereisd om daar bij de schilder Jan Lucasz verder te leren.⁴

Het kan zijn dat er ooit een incident met een melkemmer heeft plaatsgevonden, maar Van Mander gebruikt het verhaal vooral om te beklemtonen dat Maarten, hoewel van nederige afkomst en ondanks de tegenwerking van zijn vader, het schilderen niet kon laten en tot een groot kunstenaar uitgroeide. Zo'n romantische anekdote past naadloos in de traditie van legendes omtrent kunstenaars, die bedoeld waren om het talent en doorzettingsvermogen van de betrokkenen te benadrukken.⁵ Dat Maarten al jong in aanraking kwam met de schilderkunst en in Haarlem en Delft een opleiding kon volgen, wijst er echter op dat de familie wel degelijk enige culturele bagage en ook enig vermogen bezat. De opleiding tot schilder vereiste in die tijd een flinke investering die niet elke burger zich kon veroorloven.⁶ Maartens ouders hebben hem een goede opvoeding gegeven. Zijn verzorgde handschrift en het feit dat sommige opschriften op zijn in Rome gemaakte tekeningen transcripties zijn van Latijnse opschriften doen vermoeden dat hij enige jaren op de Latijnse school heeft gezeten. Dat was een vervolg op de schrijfschool waar kinderen lezen en schrijven leerden.⁷ Zijn themakeuze geeft gedurende zijn hele carrière blijk van een grote belezenheid en intellectuele belangstelling. Ook het gemak waarmee hij zich in Rome kon oriënteren – de stadsgidsen waren toen alleen in het Latijn beschikbaar – en waarmee hij zich daar in hogere sociale kringen bewoog wijst op een gedegen scholing.⁸

Opvallend is dat Maarten nooit zijn vaders achternaam Van Veen gebruikte en het patroniem Jacobsz (Jacobs zoon) slechts een enkele keer in officiële documenten.⁹ Hij noemde zich naar het dorp Heemskerk waar hij geboren was. Vanaf 1530, toen hij lid werd van het Haarlemse Sint-Lucasgilde, signeerde hij met die achternaam, die hij aanvankelijk als 'Hemskerick' spelde en later 'Van Heemskerck'. Want terwijl in het Holland van die tijd 'achternamen' op basis van de voornaam van de vader gebruikelijk waren, noemden schilders – en zeker Maartens grote voorbeelden – zich

meestal naar de plaats waar zij geboren waren. Denk aan Jan van Scorel (Schoorl), Jan Gossart Malbodius (Maubeuge), Jan van Eyck (Maaseik) en Joos van Cleve (Kleef). De achternaam Heemskerck zal bovendien het voordeel hebben gehad dat een bepaalde status werd gesuggerend vanwege de associatie met de heren van Heemskerk, grootgrondbezitters die tot en met het eind van de vijftiende eeuw op slot Heemskerk, het huidige landgoed Marquette, woonden.¹⁰

Maarten had als schilder snel succes. Hij vroeg hoge bedragen voor zijn werk, die soms uitgekeerd werden in de vorm van lijfrentes als zijn cliënten de vraagprijs niet konden voldoen. Het verdiende geld investeerde hij in landerijen in en rond Heemskerk, zodat hij in zijn testament zijn nichten en neven heel wat onroerend goed kon nalaten. Zijn eerste vrouw, Marie Jacobsdr (Jacobs dochter) de Coninck met wie hij in 1543 trouwde, stierf spoedig daarop in het kraambed. Zijn tweede vrouw, Marietje Gerritsdr was al op leeftijd toen hij haar huwde. Beide vrouwen waren afkomstig uit vooraanstaande en bemiddelde Haarlemse families. Zelf stierf hij, kinderloos, op 1 oktober 1574.¹¹

Dat de familie Van Veen geen simpele boerenfamilie was wordt ook bevestigd door wat bekend is over de kinderen van Maartens broer en zusters.¹² De enige zoon van zijn broer Willem, Jacob Willemsz van (der) Veen, trouwde met de Haarlemse Emmerentia Ruychaver, de dochter van de Haarlemse bierbrouwer Willem Jacobsz Ruychaver, die in de jaren 1540 schepen en regent van het Sint Elisabeth Gasthuis was.¹³ Haar broer was Nicolaas Ruychaver, in de jaren 1570 een van de leiders van de opstand tegen het Spaanse gezag. De dochter van Heemskercks zuster Gerritje, Hillegonda, trouwde met Gerrit Claesz Uitenhage; hun dochter Margriet Gerritsdr was de vrouw van Jan Simonsz Scoorel, die in 1584 schout van Heemskerk was. De zoon van Maartens zuster Neeltje, Jacob (of Jacques) Dircksz van der Heck, werkte al voor 1569 in Alkmaar als klerk voor Dirck van Teijlingen, de rentmeester van de abdij van Egmond en van de graaf van Egmond – deze Van Teijlingen zal in dit boek vaker voorkomen. Ook op andere gebieden schopte Jacob het ver. In 1569 werd hij door de Staten van Holland aangesteld om achterstallige belasting bij de pachters van de Vroonlanden bij Alkmaar te innen, en van 1580 tot 1598 was hij secretaris

van het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland.¹⁴ Ook zou hij een grafelijk leen bij Alkmaar hebben gehad, waar hij vanaf 1572 regelmatig met zijn windhonden op jacht ging.¹⁵ Zijn zuster Margriet Dircksd van der Heck was getrouwd met de Haarlemse apotheker Daniël Adriaensz. Na zijn dood verhuisde zij in 1591 naar Alkmaar en was van 1610 tot haar dood in 1615 regentes van het Alkmaarse Pesthuis.¹⁶ Jacobs zoon Claes Jacobsz van der Heck trad in de voetsporen van zijn oudoom en werd in Alkmaar een verdienstelijke schilder.¹⁷

Portretten van familieleden

Het schilderij dat Heemskerk in 1532 van zijn vader schilderde stelt hem voor als een herenboer die in tegenstelling tot het arme werkvolk een zekere welstand kende (afb. 1.1).¹⁸ Van Veen draagt een wit linnen onderhemd, een zwart wollen wambuis met cape en een muts van zwart, krullend bont. Met zijn omlaag getrokken mondhoeken komt hij wat stug over, wat de voedingsbodem kan zijn geweest voor het verhaal over zijn verzet tegen de beroepskeuze van zijn zoon. Het gezicht van de vader is uitermate realistisch weergegeven, met een rimpel in het voorhoofd, kraaienpootjes en diepe plooiën in hals en wangen.¹⁹ Volgens het opschrift was hij destijds 75 jaar oud. Hij stierf op 16 september 1535. Maarten verbleef toen nog in Rome, waar hij drie jaar eerder naartoe was gereisd. Omdat de schilder van plan was om geruime tijd in Italië door te brengen en zijn vader bij zijn vertrek al op hoge leeftijd was, zal het portret een afscheidscadeau zijn geweest. Het type van het busteportret boven een borstwering sluit aan bij de Vlaamse portretkunst uit de vijftiende eeuw, met name die van Jan van Eyck. Opmerkelijk is de formulering van het vers op de borstwering: ‘mij[n]. soe[n]. heft. mij. hier. gheconterfeit / doe. ic. gheleeft. had. lxxv. iare[n]. some[n]. seijt’ (‘mijn zoon heeft mij hier geportretteerd toen ik 75 jaar was, zoals men zegt’). Dat doet denken aan portretten die de Zuid-Duitse schilder Hans Maler rond 1517-1519 schilderde en waarop de leeftijd ook wordt uitgesproken door de geportretteerde.²⁰ Heemskerck maakte zijn afwezigheid bij het overlijden van zijn vader goed door 35 jaar later, vier jaar voor zijn eigen dood, op het kerkhof van Heemskerk een grafmonument voor hem op te richten (afb. 12.4). De schilder was wel op tijd uit Italië terug om

• 1.1 Maarten van Heemskerck, *Portret van Jacob Willemsz van Veen, vader van de schilder*, 1532, olieverf op paneel, 52,1 x 34,9 cm, New York, The Metropolitan Museum of Art, inv.nr. 71.36 (cat.nr. 82)

• 1.2 Maarten van Heemskerck, *Portret van een vrouw, wellicht Neeltje of Gerritje, een zuster van de schilder*, 1539-1542, olieverf op paneel, 46,5 x 35,5 cm, particuliere collectie (cat.nr. 98)

1.3a-b Cornelis Willemsz (?), *De apostel Petrus en De apostel Paulus*, ca. 1515, olieverf op paneel, elk 57 x 34,5 cm, Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nrs. ABM S314 en ABM S315 (cat.nrs. 93a-b)

zijn moeder te begraven. Zij stierf op een onbekende datum in 1540, en niet in 1537, zoals tot nog toe werd aangenomen. In de Haarlemse Sint-Bavokerk of op het ernaast gelegen kerkhof werd zij onder gelui van alle kerkklokken begraven. ‘Meester Martyn scilders moer is beluyt met alle die clocken’, staat in de notulen van de kerkvoogden – Heemskerck betaalde voor al dat gebeier 30 stuivers.²¹ De moeder werd dus niet bij haar man in Heemskerck begraven. Wellicht was zij in Haarlem in huis genomen door haar zoon of een van haar dochters.

Heemskerck onderhield zijn hele leven een nauwe band met zijn familie. Misschien stelt zijn *Portret van een vrouw* van omstreeks 1539-1542 een van zijn zusters voor, Neeltje of Gerritje (afb. 1.2).²² Afgebeeld is een burgervrouw van middelbare leeftijd, gekleed in een eenvoudig zwart wollen jakje dat sluit met goudkleurige knoopjes. Op haar hoofd heeft ze een doorzichtig batisten kapje over een witte muts. Het is opmerkelijk dat zij de slippers van haar muts tegen de stof op haar achterhoofd heeft gespeld. Waarschijnlijk duidt dat aan dat zij gewend was te werken en daar ook een zekere eer in stelde. Wanneer men haar gezichtstrekken vergelijkt met die van Heemskercks vader – mager, een stevige neus en een zuinige mond – zou zij heel goed een van zijn dochters kunnen zijn.

Opleiding bij Cornelis Willemsz in Haarlem en Jan Lucasz in Delft

Volgens Van Mander was Heemskerck al jong een liefhebber van de schilderkunst en ging hij in de leer bij Cornelis Willemsz (werkzaam 1502-1552) in Haarlem, die ook de eerste leermeester van Jan van Scorel (1495-1562) was.²³ Uit betalingen gedaan door de stad Haarlem, de abdij van Egmond en de Sint-Bavokerk is op te maken dat deze Cornelis Willemsz een bekende Haarlemse schilder was. In 1523/1524 leverde hij de abdij van Egmond een groot altaarstuk voor het apostelenaltaar en van 1526 tot 1528 werkte hij er aan een groot *Heilig Kruisaltaarstuk*.²⁴ Cornelis was in 1547/1548 bestuurslid en in 1549/1550 deken (voorzitter) van het Sint-Lucasgilde.²⁵ In 1543 woonde hij op de Oude Gracht naast Jan Mostaert en in 1560 werd hij begraven in de Sint-Janskerk. Zijn zoons Lucas en Floris werden ook schilder en bezochten Italië. Alleen Lucas komt in de Haarlemse archieven terug; hij was in 1559 deken van het schildersgilde en overleed voor 1573.²⁶ Tegenwoordig is de enige aannemelijke toeschrijving aan Cornelis Willemsz een set panelen met halffiguren van de apostelen Petrus en Paulus (afb. 1.3a-b).²⁷ Het gouden maaswerk doet op het eerste gezicht wat ouderwets aan, maar het renaissance-ornament met putti is modern. De gezichten hebben individuele trekken en de gewaden met

• 2.18a Maarten van Heemskerck, *Portret van een vrouw*, waarschijnlijk Trijn Jacobsdr (voorheen als Anna Codde beschouwd), 1529, olieverf op paneel, 86,6 x 66,2 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-3519 (cat.nr. 3a)

• 2.18b Maarten van Heemskerck, *Portret van een koopman, waarschijnlijk Hubert Pietersz (voorheen als Pieter Gerritsz Bicker beschouwd)*, 1529, olieverf op paneel, 86,3 x 66,5 cm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-3518 (cat.nr. 3b)

3.17 Jacob Cornelisz, *Man van Smarten*, ca. 1510, olieverf op paneel, 28,9 x 22,5 cm (incl. originele lijst), Antwerpen, Museum Mayer van der Bergh, inv.nr. MMB.0103

twee schilderijen voor de markiezin (zie hoofdstuk 5). Het is heel goed mogelijk dat hij Gossart in Breda heeft bezocht en toen diens *Man van Smarten* heeft gezien. Op beide versies springt de dunne witte lijkwade in het oog, die met zijn zwierige plooiën maar nauwelijks de edele delen van de Christusfiguur verhuult. Om zijn meesterschap te tonen laat Heemskerck ook nog de vingers van Christus' linkerhand door de ragfijne stof heen schijnen. De bobbel onder zijn lendendoek wordt wel gezien als een erectie en beschouwd als symbool van Christus' opstanding en de Bijbelse '(weder)opstanding van het vlees'.⁴² Maar een theologische duiding van een fysiologisch verklaarbaar *post mortem*-verschijnsel is niet erg overtuigend. De suggestie van een flink geslachtsdeel past bovendien goed bij het ideaalbeeld van een mannelijke en gespierde Christusfiguur.

3.18 Jan Gossart, *Man van Smarten*, ca. 1530, olieverf op paneel, 111 x 84 cm, Valencia, Real Colegio-Seminario del Corpus Christi, inv.nr. 094 (cat. nr. 94)

Plannen voor een reis naar Rome

In de eerste maanden van het jaar 1532 moeten Heemskercks plannen voor een reis naar Rome vaste vorm hebben aangenomen. Algemeen wordt aangenomen dat Scorel Heemskerck tot zijn reis naar Italië stimuleerde, maar het is veel aannemelijker dat het Gossart was die Heemskerck enthousiast maakte. Scorel was tijdens zijn verblijf in Rome voornamelijk geïnteresseerd in schilderijen en fresco's van Rafaël en had weinig oog voor antieke sculptuur. Dat lag bij Gossart heel anders. Van de tekeningen die hij in Rome maakte zijn slechts een paar bladen bewaard. Maar uit die bladen blijkt eenzelfde fascinatie voor de oudheid als Heemskerck vijftientig jaar later aan de dag zou leggen. Niet alleen betekende Heemskerck in Rome zijn papier op dezelfde manier als Gossart – verschillende objecten op één blad – maar ook koos hij deels voor dezelfde objecten: het Colosseum, de *Apollo Citharoedus* in de Casa Sassi en de *Hercules* op het Forum Boarium. Op een van zijn bladen (afb. 3.19) tekende Gossart naast de *Spinario* (de *Doornuittrekker*) dezelfde rijk gedecoreerde sandaal van een kolos die Heemskerck later in rood krijt op in zijn schetsboek zou afbeelden (afb. 3.20).⁴³ Het lijkt erop dat Heemskerck Gossarts tekeningen terdege had bestudeerd voordat hij op reis ging.

Voor Haarlemse schilders uit die tijd was het maken van een reis naar Italië niet ongebruikelijk. Volgens Van Mander waren ook de twee schilderende zoons van Heemskercks leermeester Cornelis Willemsz in

Italië geweest.⁴⁴ De schilder Bartholomeus Pons, die wel wordt geïdentificeerd met de Meester van Dinteville, maakte ook een reis naar Rome.⁴⁵

Een afscheidscadeau voor het Sint-Lucasgilde

Vlak voor aanvang van zijn reis naar Rome, in 1532, vervaardigde Heemskerck *De heilige Lucas schildert de Madonna* (afb. 3.21a-b).⁴⁶ Het thema van de schilderende evangelist is gebaseerd op een Byzantijnse legende en werd vooral in de Nederlanden een geliefd onderwerp. Zowel in artistiek als iconografisch opzicht is Heemskercks voorstelling een van zijn bijzonderste en meest intrigerende schilderijen. Voor die tijd heeft het opmerkelijk grote afmetingen, maar de uiterlijke vorm heeft veranderingen ondergaan. Uit recent materiaaltechnisch onderzoek door de restauratoren van het Frans Hals Museum blijkt dat Heemskerck zijn schilderij in de vorm van twee pendanten heeft geconcipieerd, die al aan het eind van de zestiende eeuw aan elkaar zijn gezet. Dit is een geheel nieuwe ontdekking; dat in de kunsthistorische literatuur van de twintigste eeuw zowel over een ‘diptiek’ als ‘twee pendanten’ gesproken wordt, komt doordat in die tijd een lat over de naad in de middenas was aangebracht.⁴⁷ Lucas die de Madonna schildert werd wel vaker weergegeven in de vorm van een tweeluik.⁴⁸ Maar waarom Heemskerck in dit geval voor twee pendanten koos blijft een mysterie.

Toen Van Mander het werk leerde kennen – bij zijn aankomst in Haarlem in 1583 hing het in het Prinsenhof – vormden de twee pendanten al één geheel. Hij was bijzonder onder de indruk van het stuk en wijdde er een uitgebreide passage aan.⁴⁹ Het is inderdaad een verbluffende voorstelling, waarin de schilder zichzelf heeft overtroffen in fantasie en verbeeldingskracht. Na grondige restauratie is nu ook de oorspronkelijke heldere en grijsblauwe achtergrond tevoorschijn gekomen, die de kleuren en ruimtelijkheid van de compositie beter doet uitkomen. De monumentale figuren krijgen een uitgesproken driedimensionaliteit door de felle belichting, die in het linkerdeel van de fakkel afkomstig is, maar in het rechterdeel van rechtsboven buiten het beeldvlak komt. De gesuggereerde ruimte wordt vergroot doordat het voetje van het Christuskind, de teen van Maria’s linkervoet, het palet van Lucas, het bankje

3.19 Jan Gossart, *Sandaal van een kolos en andere sculpturen in Rome*, 1508-1509, pen en grijsbruine inkt op papier, 263 x 205 mm, Universitaire Bibliotheken Leiden, inv.nr. PK-T-AW 1041

• 3.20 Maarten van Heemskerck, *Sandaal van een kolos en andere sculpturen in Rome*, 1532-1536, pen en bruine inkt en rood krijt op papier, 135 x 210 mm, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, inv.nr. 79 D 2 (Heemskerck-Album I), fol. 31r

4.8 Gipsafgietsel van: Apollonios, *Torso Belvedere*, 1ste eeuw voor Christus, 127 x 81 x 84,5 cm, Amsterdam, Allard Pierson, collecties van de Universiteit van Amsterdam, inv.nr. AMP161105 (cat.nr. 2)

• 4.9 Maarten van Heemskerck, *Torso Belvedere en fragment van een obelisk*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 134 x 210 mm, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, inv.nr. 79 D 2 (Heemskerck-Album I), fol. 63r

• 4.10 Maarten van Heemskerck, *Torso Belvedere*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 135 x 188 mm, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, inv.nr. 79 D 2 (Heemskerck-Album I), fol. 73r (cat.nr. 30)

• 4.11 Maarten van Heemskerck, *De Dioskouren op de Quirinaal*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 216 x 248 mm, New York, The Metropolitan Museum of Art, inv.nr. 2003.158 (cat.nr. 83)

In de hof van de Villa Madama schetste hij een vrouwelijke *herme* (gebeeldhouwde kop of buste op een taps toelopende zuil) zonder hoofd die tegen een van de pijlers van de loggia is gezet (afb. 4.12).²⁰ Naast haar staat de basis van een antieke kandelaber, versierd met afbeeldingen van de vier seizoenen (*Horae*) en ramskoppen. Daarachter liggen in drie stukken het hoofd en de torso van een reusachtige Jupiter, nu bekend als *Jupiter Versailles*, die in 1525 in de wijngaard van kardinaal Francesco Armellini werden aangetroffen. De kardinaal schonk de brokstukken aan paus Clemens VII, die ze naar de Villa Madama liet overbrengen. Op een ander blad in zijn schetsboek schetste Heemskerck de ramskoppen die de bovenzijde van de kandelaberbasis in de Villa Madama sieren (afb. 4.13).²¹ Links daarvan tekende hij drie draperiestudies van antieke vrouwenbeelden zonder hoofd; de rechter studie is een muze (de *Melpomene Farnese*) die zich nu in Napels bevindt. Op de achterzijde van datzelfde blad schetste hij de helft van de decoratieve omlijsting van een familiewapen en een deel van een schoorsteenmantel in de Villa Madama (afb. 4.14).²²

Tekeningen van ruïnes

Behalve door sculptuur werd Heemskerck gefascineerd door klassieke architectuur, of liever gezegd wat daarvan over was: ruïnes. Op twee aan elkaar geplakte bladen papier tekende hij een groot *Gezicht op het Forum Romanum vanaf het Tabularium* (afb. 4.15).²³ In de glorie-dagen van het Romeinse Rijk was het Forum het politieke, religieuze en commerciële centrum van de stad. De uitgestrekte en indrukwekkende archeologische vindplaats is door Heemskerck vanaf het Capitool in close-up en getrouw weergegeven. Deze tekening is bij uitzondering gesigneerd en gedateerd en was ongetwijfeld een op zichzelf staand kunstwerk, dat bestemd was voor een liefhebber van het oude Rome.

Bij andere tekeningen werd Heemskerck minder geleid door een behoefte om te documenteren, maar vooral aangetrokken door de schilderachtigheid van ruïnes. Die waren meestal met planten begroeid en gingen harmonisch op in het heuvelachtige landschap van de stad. Met name de ruïnes van de Palatijnse heuvel achter het Forum waren een bron van inspiratie. Zo tekende Heemskerck vanaf de Palatijnse heuvel de ruïne van de Domus Severiana, een onderdeel van het uitgestrekte paleis van keizer

• 4.12 Maarten van Heemskerck, *Antieke sculpturen in de tuin van de Villa Madama*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 135 x 210 mm, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, inv.nr. 79 D 2 (Heemskerck-Album I), fol. 46r (cat.nr. 31)

• 4.13 Maarten van Heemskerck, *Antieke sculpturen in de Villa Madama*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 129 x 206 mm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1920-60(R) (cat.nr. 9)

• 4.14 Maarten van Heemskerck, *Studies in de Villa Madama*, 1532-1536, pen en bruine inkt op papier, 129 x 206 mm, Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-1920-60(V) (achterzijde van het blad op afb. 4.13) (cat.nr. 9)

• 5.1 Maarten van Heemskerck, *Ruines met het overspel van Venus en Mars*, 1538, pen en bruine inkt op grijs geprepareerd papier, bruin gewassen en met wit gehoogd, 393 x 433 mm, Londen, The British Museum, inv.nr. 1949.0411.93

fresco van Giulio Romano en Rinaldo Mantovano in het Palazzo Ducale te Mantua (afb. 4.30).

Homerus beschreef de ontdekking van het overspel van Venus en Mars in zijn *Odyssee* (boek 7, vs. 266-366). Maar het verhaal wordt ook verteld in Ovidius' *Metamorfosen* (boek 4, vs. 171-189), dat vanaf de late middeleeuwen de belangrijkste literaire bron voor mythologische verhalen werd. Heemskerck had de liefdesgeschiedenis al in zijn kleine schilderij van 1536 en in de tekening uit 1538 uitgebeeld (afb. 4.27 en 5.1). Op het paneel dat hij in Haarlem maakte heeft hij het paar van dichtbij afgebeeld terwijl het in bed wordt betrapt (afb. 5.2b). Mars, herkenbaar aan zijn helm, houdt Venus in zijn armen. Samen liggen zij gevangen onder het ijzeren net van echtgenoot Vulcanus. Die had

dat, gewaarschuwd door zonnegod Apollo, boven het bed opgehangen. Het viel naar beneden zodra de overspeligen zich in elkaars armen wierpen. Op het schilderij roept Vulcanus de goden erbij om getuige te zijn van de echtbreuk, hopen op genoegdoening. Maar een van hen grapt dat hij zo'n pijnlijke ontdekking wel over zou hebben voor een avontuurtje met Venus. Daarop barsten de goden in lachen uit en gaat ieder zijns weegs.

De uitbeelding van dit verhaal was in Italië uitermate populair.⁹ De liefde tussen Venus en Mars werd niet beschouwd als een beschamende affaire maar juist als een overwinning van de liefdesgodin, die erin slaagt om de oorlogsgod (letterlijk) te ontwapenen. Volgens de mythologie sproot uit deze vereniging van tegenstellingen zelfs een

• 5.2a Maarten van Heemskerck, *Vulcanus overhandigt Thetis het schild voor Achilles*, ca. 1537-1539, olieverf op paneel, 96,5 x 99 cm, Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, inv.nr. 6785

• 5.2b Maarten van Heemskerck, *Vulcanus ontdekt het overspel van Venus en Mars*, ca. 1537-1539, olieverf op paneel, 96 x 99 cm, Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, inv.nr. 6395

5.3 *Vulcanus overhandigt Thetis het schild voor Achilles* (muurschildering in het huis van Siricus in Pompeï), 45-79 na Christus, fresco, Museo archeologico nazionale di Napoli

5.4 Onbekende kunstenaar naar Baldassare Peruzzi, *Pasiphaë en de stier en de ontdekking van het overspel van Venus en Mars*, 16de of begin 17de eeuw, pen en bruine inkt op papier, gewassen en met wit gehoogd, 204 x 152 mm, Parijs, Musée du Louvre, inv.nr. INV 7105, Recto

• 5.5 Maarten van Heemskerck, *Prudentia en Justitia*, ca. 1537-1539, olieverf op paneel, 96 x 99 cm, Kunsthistorisches Museum Wien, inv.nr. 6395 (achterzijde van het schilderij op afb. 5.2b)

Colofon

Deze publicatie is verschenen bij de tentoonstelling *Maarten van Heemskerck* in het Frans Hals Museum, Teylers Museum en Stedelijk Museum Alkmaar (28 september 2024 – 19 januari 2025)

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m. Frans Hals Museum, Teylers Museum, Stedelijk Museum Alkmaar

Tekst

Ilja M. Veldman
Met uitzondering van hoofdstuk 14, dat geschreven is door Mireille te Marvelde en Jessica Roeders

Tekstredactie

Christi M. Klinkert

Beeldredactie

Olga Kruisbrink

Vormgeving

Koehorst in 't Veld

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: cat.nr. 80 (gedeeltelijk)
Achterzijde: cat.nr. 35

Afbeeldingen

binnenzijden omslag

Voorzijde: cat.nr. 33 (gedeeltelijk)
Achterzijde: cat.nr. 63 (gedeeltelijk)

Paginavullende foto's

pp. 2-3: detail van cat.nr. 3b
pp. 4-5: detail van cat.nr. 44b
pp. 6-7: detail van cat.nr. 89
pp. 8-9: detail van afb. 6.2/6.21
pp. 10-11: detail van cat.nr. 37
pp. 12-13: detail van afb. 6.2/6.21
pp. 14-15: detail van cat.nr. 43
pp. 16-17: detail van cat.nr. 41a
pp. 18-19: detail van cat.nr. 41b
p. 304: detail van cat.nr. 40

© 2024 WBOOKS Zwolle / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.
Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2024

ISBN 978 94 625 8655 0
NUR 646

Deze uitgave is ook verschenen in een Engelstalige editie
ISBN 978 94 625 8656 7

Bruikleengevers

Amsterdam, Allard Pierson
Amsterdam, Rijksmuseum
Bazel, Kunstmuseum Basel
Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin, Gemäldegalerie
Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett
Brugge, Musea Brugge
Cambridge, The Fitzwilliam Museum
Cardiff, Amgueddfa Cymru – National Museum Wales, National Museum Cardiff
Cleveland, Cleveland Museum of Art
Delft, Museum Prinsenhof Delft
Enschede, Rijksmuseum Twenthe
Gent, Museum voor Schone Kunsten Gent
Haarlem, Frans Hals Museum
Haarlem, Noord-Hollands Archief
Haarlem, Teylers Museum
Keulen, Wallraf-Richartz-Museum & Fondation Corboud
Lille, Palais des Beaux-Arts
Londen, The National Gallery
Madrid, Museo Nacional del Prado
Madrid, Museo Nacional Thyssen-Bornemisza
New Haven, Yale University Art Gallery
New York, The Metropolitan Museum of Art
Oberlin, Allen Memorial Art Museum
Praag, National Gallery Prague
Rennes, Musée des Beaux-Arts
Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen
Utrecht, Centraal Museum
Utrecht, Museum Catharijneconvent
Valencia, Real Colegio-Seminario del Corpus Christi
Warschau, National Museum in Warsaw
Washington, The National Gallery of Art en particuliere bruikleengevers

Maarten van Heemskerck (1498-1574) is een van de belangrijkste Noord-Nederlandse kunstenaars uit de zestiende eeuw. Zijn vroegste schilderijen getuigen al van een meesterlijke creativiteit en originaliteit. Een verblijf in Rome in 1532-1536/1537 is bepalend voor zijn verdere loopbaan. De antieke kunst en de meesterwerken van Italiaanse kunstenaars als Michelangelo en Rafaël die hij daar ziet, maken diepe indruk op hem. Zijn stijl en thematiek veranderen daardoor radicaal. Na terugkeer in Haarlem in 1537 ontwikkelt Heemskerck zich tot een uitgesproken vertegenwoordiger van de renaissance in de noordelijke Nederlanden.

De schilder leeft in een woelige tijd. De Beeldenstorm en de opstand tegen het Spaanse regime maken in de noordelijke Nederlanden een eind aan de traditionele kunst voor kerken en kloosters, terwijl de gegoede burgerij de nieuwe doelgroep wordt. Dankzij Heemskerck komt ook de prentkunst tot bloei als een nieuw artistiek medium voor bredere lagen van de bevolking. Dit boek is het eerste waarin Heemskercks leven en werk in samenhang worden beschreven tegen de achtergrond van veranderende maatschappelijke omstandigheden en ingrijpende historische gebeurtenissen.

